

QAZI MÁWLÍK SHÍGARMALARI TÍLÍNÍN FONETIKALIQ ÓZGESHELÍKLERÍ

Karamatdinova Gawhar Tayirovna

Amiwdarya rayoni. 40-sanli mekteptiñ qaraqalpaq tili oqitiwshisi

XXásirdiñ basında jasap ádebiy dóretiliwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik Bekmuhammed ulınıń shıǵarmaları ayrıqsha orın iyeleydi.

Qazı Máwlik shıǵarmalarında XX ásirdeń basındaǵı Orta Aziyalı túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan begiler saqlanıp qalǵanlıǵın kóriwge boladı. Shayırdıń shıǵarmalarınıń tilinde toǵız dawıslı fonema qollanılgan. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń poziciyalıq hám kombinatorlıq qollanıwında ayırım ózgesheklikler bar ekenligin kóriwge boladı. Usınday ózgeshekliklerdiń biri keyingi buwınlarda erinlik dawıslı seslerdiń saqlanıw halatı bar.

Mısalı: *túshúrúb, túrúb, tońuz, moyunsunub, kúydúrdi.*

Kiygeni laladur, belleri názik,

Alida **bilázuk**, barmaqta **yuzuk**.²²

(«Shımbay bayazı»)

Sonday-aq,

házirgi qaraqalpaq tilinesalıstırǵandadawıslı fonemalartarawında tómendegi ózgeshekliklerdiń barekenligin kóremiz:

Házirgi qaraqalpaq tilinde «e» dawıslı sesi jumsalatuǵın orınlarda Qazı Máwlik shıǵarmalarınıń tilinde «á» fonemasınıń qollanıw halatı bar. Mısalı: *tillárim, táwákál, sizlerdán, kórará.*

Yar bolmasa zawqı-sapa **kerakmes**,

Bálki pánıy dúńya maǵan **kerakmes**.

Sizden ózge hesh bir dilbar **kerakmes**,

Arzım etmasına aqlım hayrandur. [180]

(«Aqlım hayrandur»)

Adam náslimisań yaki periyzat,

Aqlımın alursań, **rángimni** barbad. [178]

(«Megzettim»)

Sonday-aq, házirgi qaraqalpaq tilinde «o» dawıslı foneması qollanılatuǵın orınlarda «a» fonemasınıń qollanıw jaǵdayları ushırasadı. Mısalı: *anıń, alarnıń*

Mereke, májliske barsań hár ere,

Anıń aqlı danasına ne sózdur. [176]

(«Ne sózdur»)

Házirgi qaraqalpaq tilinde «a» dawıslı fonema qollanılatuǵın orınlarda «u» fonemasınıń jumsalıw halatı bar. Mısalı: *uyalursań.*

²²Paxratdinov Á., Ótemuratova H. «XIX-ásirdińaqiriXX-ásirdińbaslarındaqaraqalpaqádebiyatitariyxı». «Xrestomatiya». Nókis-1995.– B. 172.

Bağdan shıqqan alma yañli yuziñnen,
Aylanurman qara nargis kóziñnen. [179]
 («Yadima tústi»)

Kóz ushıdan aqlı hushim **alursañ,**
 Bul meniñ janıma otlar **salursañ.**
 Bağrim ashıp kórseñ hayran **galursañ,**
 Bağrimda mudamı ot yanar emdi. [178]
 («Giripdar emdi»)

Házirgi qaraqalpaq tilinde «e» foneması jumsalatuğın orınlarda «u» dawıslı foneması jumsalğan. Mısalı: *Kelur.*

Aya dilbar nama juma keshesi,
 Anadan dúnyağa **kelur** periyzat. [185]
 («Periyzat»)

Dawıslı «ı» fonemasınıñ ornında «u» sesiniñ qollanıwı jiyi ushırasadı. Mısalı: *Toyub, burun, ushuq, ashuq, mashuqlar.*

Atım sorasañ Rayhan tóre,
 Hárkim **ashuq** bolsa baxtınan kórer. [176]
 («Ne sózdur»)

Házirgi qaraqalpaq tilinde «y» dawıslı fonması jumasalatuğın orınlarda «ú» sesiniñ qollanıw halatı ushırasadı.

Mısalı: *málum, kelturub.*
 Burın halım sağan **málum** emasmu,
 Arzi-zarin qalay yarum demasmu. [178]
 («Giripdar endi»)

Sonday-aq fonetika tarawında seslerdiñ túsip qalıw halatında ushırasadı. Bul qubılıs til biliminde til iliminde iliziya qubılısı dep ataladı.

Mısalı:

Bir harpi NUN turur, nalshım **etmas,**
 Múláyim sózleri yadımnan **shıqmas.**
 Bilmanem ol yardıñ hesh arzi **pitmes,**
 Bawar qılmasına aqlım hayrandur. [183]
 («Aqlım hayrandur»)

Yar bolmasa zawqı-sapa **kerakmes,**
 Báلكi pániy dúnya mağan **kerakmes.** [182]
 («Aqlım hayrandur»)

Qazı Máwlik shıǵarmalarınıñ tilinde 23 dawıssız fonema jumsalğan. Shayır shıǵarmalarınıñ tilindegi dawıssız seslerdiñ jumasalıwında da házirgi tilge salıstırǵanda ayırım ózgerislerdiñ bar ekenligin kóriwge boladı. Sózdiñ basında «b» dawıssızınıñ túsip qalıw jaǵdayı ushırasadı. Mısalı:

Burın bir ántek kún, bana yar **oldum,**
 Soñıra bir neshe kún intizar **oldum.**

Bir kún ayra tushub patqumar **oldim**,
Tappadim sen yańli sáwer yar emdi. [177]

(«Griptar emdi»)

m-b sesleriniń sáykesligi:

Mısalı:

Munsha sózdi bayaz etip pitkerip,
Muni yazǵan mollarına ne sózdi. [176]
(«Ne sózdi»)

sh-s sesleriniń sáykesligi:

Mısalı:

Hár kim kórse ol dilbardi túsinde
Kóniline yaz arman engen **qushaydi**. [183]

(« Qushaydı»)

i-j dawıssızsesleriniń sáykesligi:

Mısalı:

Dilwarlıq babında misli búlbilseń,
Yuzlerińni men páriyge megzettim. [178]

(«Megzettim»)

z - y dawıssız sesleriniń sáykesligin tómenдеgi mısallarda kóriwge boladı.

Mısalı:

Áy yaranlar yardıń vasfin **sózlesem**,
Qálem qashtıń qarasına ne sózdir. [176]
(«Ne sózdir»)

Yalganshıda hesh daǵı joq gózzalsań,
Yuzmiń álwan julua menen **sózlerseń**. [179]
(«Megzettim»)

ǵ-u dawıssız sesleriniń sáykesligi.

Soraǵlasam on segizde deydiler yashın,
Hám qıyalap qarap qaǵarsań qashın. [178]

(«Giripdar emdi»)

Qazı Máwlik Bekmuhammed ulınıń shıǵarmalarınıń tilinde jıńishke dawıssız «g» sesi házirgi qaraqalpaq tilindegi sanor dawıssız sesi «i» sesiniń ornında jumsalǵan.

Mısalı:

Kúlimsip, **igiltip**, sen mańa bashıń,
Sabrım alıp qıldıń, bıyqarar emdi. [178]

(«Giripdar emdi»)

«Házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda únsiz «f» foneması Qazı Máwlik shıǵarmalarında jiyi jumsalǵan».²³

Mısalı:

²³Ábdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxi. Tashkent. Musıqa /2006. – B. 180

Farxaddayin pútin tawdi qassań hám,
Kúnde neshshe qaǵaz bayaz yazsań hám. [190]
(«Ol nege dárkar»)

Áy yaranlar yardıń **vasfin** sózlesem,
Qálem-qashtıń qarasına ne sózdur.[176]
(«Ne sózdur»)

Farxad kibi tawǵa ursañ bashını,
Kún kibi álemniń eterseń rawshanı. [188]
(«Ol nege dárkar»)

p-únsiz dawıssız sesine tamamlanǵan feyil sózlerge hal feyiliniń - *ip//* - *ip* qosımtası qosılǵanda, túbir morfemada ózgeris payda bolmaydı, házirgi tilde «**p**» únsiz dawıssızı «**w**» sonor dawıssızına ózgeredi.

Mısalı:

Astıńa arǵımaq minip **shapmaq** bolsań,
Bir sáwgili yarsız ol nege dárkar. [191]
(«Ol nege dárkar»)

Qaraqalpaq klassik shayıru Ájiniyaz shıǵarmalarında da únsiz dawıssız «**q**», «**k**» fonemalarına tamamlanǵan sózlerge tartım jalǵawları, hal feyil keler máhál kelbetlik feyil formaları jalǵanǵan waqıtta qońsilas seslerdiń tásirine ushramaydı.(1. Г.Қарлыбаева

.Әжиниязшығармаларытилиниңфонетикалыққәмморфологиялықсыпатламасы. Нөкис, Қарақалпақстан, 2012, 28-бет.) .Alházirgi qaraqalpaq tilinde «**q**», «**k**», «**p**» - únsiz dawıssız seslerine tamamlanǵan sózlerge dawıslı sestemeden baslanǵan jalǵawlar jalǵanǵanda, «**ǵ**», «**g**», «**b**»dawıssız seslerine ózgeredi.

Qazı Máwlik shıǵarmalarında bunday kombinatorlıq ózgerislerge ushıramaǵan sózler de gezlesedi.

Mısalı:

Kúlimlep sóz aytıp, igiltip bashın,
Hám qıyalap **baqıp** qaqarlar bashın. [186]
(«Periyzat»)

Qazı Máwlik shıǵarmalarında epenteza qubılısı da ushırasadı. Mısalı:

Kamalǵa keltirip **tárbiyat** qılǵan,
Ata-anasına aqlım hayrandur. [181]
(«Aqlım hayrandur»)

Sonday-aq, sózdiń qurlısındaǵı bir buwınnıń túsip qalıw qubılısı, yaǵnıy, gaplogiya qubılısı da jiyi ushırasadı.

Mısalı:

Bizler hám kórip ekbir neshe qızını,
Bálki dermen seni, pálekniń maǵı. [182]
(«Aqlım hayrandur»)

Ulıwma alǵanda, Qazı Máwlik shıǵarmaları tilindegi dawıslı hám dawıssız fonemalar házirgi qaraqalpaq tilindegi dawıssızlar sisteması menen tolıq sáykes

keledi. Onda jumsalğan fonemalardıń sanı hám olardıń atqaratuǵın xızmetleri derlik birdey, tek ǵana fonemalardıń poziciyalıq qollanıwında ayırım ózgeshelikler seziledi. Bunday ózgeshelikler, tiykarınan, eski túrkiy ádebiiy tilin jetik ózlestiriwi arqalı kitabıy tildiń tiygizgen tásirinen dep esaplaymız.

ÁDEBÍYATLAR:

1. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. - Нөкис, 1995.
2. Sh. Abdinazimov. «Qaraqalpaq tili tariyxi». Tashkent-2006.
3. Ә.Пахратдинов, Қ.Өтемуратова. XIX әсирдиңақырыXX әсирдиңбасындағықарақалпақәдебиятытарийхы. Нөкис: «Билим», 1995.
4. Do'saliyeva, S. S. (2022). YOSH KIMYOGARLARNI KIMYO FANIDAN MURAKKAB MASALALARNI YECHISHIDA AMALIY BILIMLARNING AXAMIYATI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(13), 588-590.
5. Назаров, О. М., & Дусалиева, С. Ш. К. (2022). КОМПОНЕНТНЫЙ СОСТАВ ЭФИРНОГО МАСЛА ЛИСТЬЕВ RUBUS IDAEUS L. *Universum: химия и биология*, (5-2 (95)), 34-36.
6. Ибрагимов, А. А., Дусалиева, С. Ш. К., & Тургунбаев, Ш. Ш. У. (2022). ИССЛЕДОВАНИЕ МИНЕРАЛЬНОГО СОСТАВА РАСТЕНИЯ CYDONIA OBLONGA MILL. МЕТОДОМ ISP-MS. *Universum: химия и биология*, (11-1 (101)), 58-61.
7. Do'saliyeva, S. S. (2023). SARIMSOQPITYOZ O'SIMLIGINING XALQ TABOBATIDAGI AXAMIYATI. *THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH*, 2(15), 73-76.
8. Do'saliyeva, S. S. (2023). CYDONIA OBLONGO O'SIMLIGINING XALQ TABOBATIDAGI AXAMIYATI. *Scientific Impulse*, 1(9), 411-413.